

AZƏRBAYCAN XALÇALARININ SEMİOTİK TƏHLİLİ

Gülzar Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin magistrı
E-mail: gulnar.musayeva82@mail.ru

Semiotika müasir nəzəri fikirdə ən çox işlənən terminlərdən biridir. Termin kimi "semiotika" işarə, bildirci, əlamət mənasını verən yunan sözündən götürülmüşdür. Elmi mənbələrdə semiotikanın bir elm kimi XIX əsrin sonlarında təşəkkülü, XX əsrin əvvəllərində formalaşması haqqında məlumat verilir. Elmin banisi isə amerikalı filosofu Çarlz Senders Pirs (1839-1914) və İsveç linqvisti Ferdinand de Söşürdur (1913-1957). Ç.S.Pirsin fikrincə, intuisiya mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, hər şeyə qadir deyil. O, yalnız özündən əvvəlki biliklərə istinadən hər hansı bir mülahizəyə, qənaətə gəlməyə imkan verir. Əşyaların zahiri görkəmində onun mahiyyətinin müəyyən şərtləri, cizgiləri, əlamətləri görünməkdədir. Biz bu cizgilərin, işarələrin köməyi olmadan düşüncəyə və fikirlərimizi şərh edə, əsaslandırma bilmərik. Semiotika elmi vasitəsi ilə işarələr və işarələr sistemlərini bütün əşyalara, predmetlərə, hadisələrə nəzər salıb onları dəyərləndirmək mümkündür. (6)

Bu elm bildircilərin özəlliklərini, əlaqələndirilməsini və onların işlənmə, alınma mexanizmini öyrənir. Semiotikaya görə, öz maddiliyindən başqa nəyisə bildiren hər hansı nəsə həm də işarədir. Necə olur ki, işarə özündən başqa nəyisə bildirir? Bu, ona görə baş verir ki, bildircinin özünün mənası və anlamı var. Semiotika məhz təbiət və cəmiyyətdəki işarələr, işarələr sistemi və simvollar haqqında elm olsa da, əslində, bu simvollar insani keyfiyyətləri öyrənməyə yönəlmişdir. (2)

Mədəniyyətin bütün sahələrinin, o cümlədən təsviri incəsənətin, rəqsin, teatrın, sirkın, kinematografiyanın, dekorativ təbii incəsənətin əsasını məhz semiotika təşkil edir. Elə buna görə də mədəniyyət çoxkanallı semiotikaya aiddir. Mədəniyyətin semiotik (işarələr) funksiyası ümumbəşəri inkişafa geniş təsir göstərən amillərdən biridir. Müasir şəraitdə işarə sistemlərini mənimsəmədən mədəniyyətin nailiyyətlərinə yiyələnmək qeyri-mümkündür. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus işarələr sisteminin olması bu sahənin hərtərəfli öyrənilməsinə zəruri edir və informasiyalı semiotik yanaşma tərzini mədəniyyət faktlarının işarə, simvollar kimi mövcudluğu iddiasını təsdiqləyir. (5)

Semiotika nəzəriyyəsi ilə ardıcıl və sistemli şəkildə məşğul olan filosoflardan biri U.Eko olmuşdur. Onun üçün semiotikanın obyekt kommunikasiya prosesi kimi anlaşılan bütün insan mədəniyyətidir. O qeyd edirdi ki, mədəniyyətin bütün təzahürlərinə yeganə giriş açarı hər cür ünsiyyətin kod xarakterli olmasıdır. Alimin fikrincə, məna yükü daşımayan işarə, rənz yoxdur. Elə buna görə də bütün işarələrin, rənzlərin, kodların alt qatında ideologiya gizlənir.

Məhz mədəniyyətin əsas funksiyalarından olan semiotik funksiya mədəniyyətin ümumbəşəri inkişafına təsir göstərən bu işarələrin, rənzlərin mənalarnı açmaqdan və izah etməkdən ibarətdir. Hər hansı bir mədəniyyəti anlamaq o deməkdir ki, bu mədəniyyətin semiotikasını, yəni mənasını anlayıb dərk edərsən və onda istifadə olunan işarə və rənzlərin mənalarnı şərh etməyi bacarırsan. (4)

Hər bir xalq dünyə mədəniyyətini öz töhfələri ilə zənginləşdirir və bütün bunlar bəşəriyyətin toxunulmaz mədəni irsinə çevrilir. Məhz semiotika elminin əsas məqsədi qədim tarixə malik mədəniyyət nümunələrində gizli qalan məqamları araşdırıb tapmaq və həmin dövrdə yaşayan insanların inancları, məişəti, tarixi, ictimai-siyasi həyatı haqqında bugünkü nəslə lazımi və dəyərli məlumatlar ötürməkdir.

Xalqımızın milli və ümumbəşəri mahiyyət daşıyan mədəni dəyərlərindən biri Azərbaycan xalçaçılıq sənətidir. Tariximizin yadigarı xalçalarımız nənələrimizin, babalarımızın dilində olan bayatılar, şeirlər və qoşmalarla uyğunlaşdırılıb toxunmuş və nəsilən-nəslə ərməğan edilmişdir. Tarixi çox qədim dövrə gedib çıxan xalçaçılıq sənəti xalq sənətkarları tərəfindən əsrlər boyu yaşadılmış, inkişaf etdirilmiş və nəhayət, zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Xalçalar firavanlıq simvolu, evlərin isidilməsi və bəzədilməsi üçün yaradılan ən qədim incəsənət növüdür. Tarixi mənbələrə nəzər salsaq, görərik ki, Azərbaycan xalçaçılığının inkişafı haqqında Herodot, Elian, Ksenofont və digər qədim dünya tarixçiləri məlumat vermişlər. Bu da bir sübutdur ki, xalçalar insan həyatında, sadəcə, bir aksesuar deyil. Necə ki, şairlər, yazıçılar bədii əsərlər yazaraq öz fikirlərini orada şərh edib gələcək nəsillərə ötürür, toxucular da belədir. Yəni toxucular da öz estetik zövq və düşüncələrini ortaya qoyaraq dövrün mənzərəsini, tarixini xalçalarda əks etdirirlər. Xalçalarda toxunan naxış elementlərinə baxdıqda insan düşüncəsində suallar meydana gəlir. Görəsən, bu naxışlar nəyi simvolizə edir? Və yaxud toxucu bu naxışla nəyi bildirmək istəmişdir. Əlbəttə, hər ilmədən əmələ gələn naxışlar hansısa bir fikri simvolizə edir. Sənətsünas alim Kübra Əliyeva yazır ki, hər bir xalqın naxış sənəti müəyyən etnik xüsusiyyətlərə malikdir və eyni zamanda, digər xalqların naxış sənəti ilə ümumi cəhətlərə malikdir: "Xalqın mədəniyyətinin əhəmiyyətli tərkib elementlərindən biri və onun tarixi ilə sıx bağlı olan naxışlar etnik mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində də mühüm rol oynayır. Naxış sənəti xalqın məişəti, ictimai şəraiti ilə sıx bağlılıqla yanaşı, onun fəlsəfi-dini və magik dünyagörüşünü əks etdirir. Naxış motivləri təkrarlanmaqla özlüyündə ritmlər yaradır. Təsadüfi deyil ki, ornament motivlərini ritmlər də adlandırılır". (1)

"Xalça sənətini Azərbaycan üçün əvəzəlməz və tükənməz sərvət

adlandırılan Məhəmməd Hüseyin Hüseyinovun sözlərinə görə, tarixi mübarizələrlə dolu keçmişə malik bir xalq maddi, mənəvi və mənəviyyat tarixini xalı-xalçalara toxuyaraq əsrlərdən-əslərə ötürüb yaşatmışdır. İbtidai halından tarixin bütün səhifələrində sanki iştirak edən xalça sənətimiz oxunması gərək olan, səhifələrinin sayı bilinməyən bir kitabəyə çevrilmişdir. Öz varlığını təbiətdən, insan zəkəsindən alan bu sənət zaman-zaman, pillə-pillə inkişaf edərək, böyük rəssamların, sənətkarların təfəkkür süzgecindən keçməklə tarixin aynasında özünü xalq sənətində yaşadıb inkişaf etdirmişdir. Əlinə qələm alıb bir xalça əsəri yaratmaq istəyən rəssamın keçirdiyi hisslər, qarşısına qoyduğu ideyalar və toxunacaq xalça layihəsinin hazırlanması çox böyük zəhmət, bilik və rəngarəng zövq tələb edir. Çünki xalça sənətinin nəzəriyyəsi mədəniyyətin özüni ifadə sistemli, nitq kimi struktur açılışa və mənimsənilməyə imkan verən təsvirçiliyin dili haqqında dolğun bir elmi

bilikdir. Alimin fikrinə, ritmik cəhəti qorunan, kanonlu xalça kompozisiyaları öz adını bərpa etməklə, semiotik elementlər və onların qarşılıqlı əlaqələri, rəngli forma təşkilinin xüsusiyyətləri ilə tanınır. Azərbaycanın hər bir regionu kanonlu xalça kompozisiyalarının tanınan "semiotik elementlər"inin müəyyən sayından istifadə edir. (3)

Mütəxəssislər xalça naxışlarının qədim pikoqrafiya və ideoqrafiya nümunələri kimi qiymətli mənbə olduğunu və qədim insanların dünyagörüşü barədə informasiya daşıyıcılığını vurğulayırlar. Onlar belə hesab edirlər ki, hər bir naxış elementi müəyyən bir söz, fikir ifadəçisidir. Lakin buna baxmayaraq, xalqın həyat tərzini və məişətində xüsusi rol oynayan bəzi xalçalarda təsvir edilən ornament motivləri əvvəllər müəyyən rəmzi mənə kəsb etsə də, hazırda, sadəcə, sırf bəzək xarakteri daşımaqdadır. Təsviri rəmzlərin, işarələrin semantik mənasına gəldikdə isə onlar əsasən zənginliyin, bolluğun, baharın, məhəbbətin, diriliyin, şərəfin, qəhrəmanlığın, qələbənin, güc-qüdrətin, od-alovun, müqəddəsliyin, dini ayınların təəcəssümüdür. Ən qədim dövrlərdə insanların vizit kartı rolunu məhz naxışlar, işarələr oynayırdı. Onlar ancaq gözəlliyə xidmət etmirdilər, eyni zamanda, özünü küllərin başa düşəcəyi gizli kod kimi də çıxış edirdilər. Ona görə də milli ornament hər bir xalqın bədii mədəniyyətinin yüzilliklər boyu yaşayan ən dözümlü elementidir. (11)

Ornament bəşər tarixinin ən ilkin çağlarında yaranmış simvol kimi min illərdən çoxdur ki, mövcuddur və buna görə də onu insanın özüni ifadəsinin ən qədim formalarından biri saymaq olar. Yüzilliklər boyunca getdikcə daha çox inkişaf etməsi səbəbindən, ornament dərin mənalar daşıyan bir çox məlum və məlum olmayan həqiqətlərin bir düsturuna çevrilmişdir. (8)

Xalçalarda istifadə olunan ornamentlər forma və quruluşuna

görə aşağıdakı tiplərə bölünür: həndəsi, nəbati, kalliqrafik, fantastik, heraldik, peyzaj, aşıya ornamentləri.

Naxçıvanda toxunan xalçalara diqqət yetirsək, görərik ki, burada ən çox həndəsi naxışlar üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyət qədim dövrlərdən Naxçıvan incəsənəti üçün xarakterik sayılır. Əsrlər boyu həyat tərzini və təsərrüfat fəaliyyəti nisbətən sabit, dəyişməz qaldığından bu mühitdə hazırlanan məmulatların bədii xüsusiyyətləri, naxış və naxış kompozisiyaları, çeşniliyi çox səthi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Həmin xarakterli təsvirlərə Naxçıvanın Ordubad rayonu ərazisində dövrümüzə qədər qalmış Gəmiqaya təsvirlərində (e.ə. IV-II minillik) də rast gəlinir. Bu üslubda toxunan xalçaların naxış motivləri məhdud ifadə tərzini xeyli sxematik və həndəsidir. Naxçıvanın zili xalçalarının üzərindəki kvadrat naxışlar evin sahəsini, rombvari naxışlar isə qadın və onun həyat yoluna bənzədilir. Xalçanın kənar hissələrində isə ana ilahəsi, mollabaşı adlanan

təsvirlər var. Xalçalardakı maral təsvirləri cavanlıq, gənclik simvolu sayılır, qızılqüllər isə cənnət və sevgi rəmzi kimi qiymətləndirilir. Xalça təsvirlərində diqqətçəkən məqamlardan biri də romb naxışı və ortasında yer alan dörd ünsür təsviridir. Bu süjetli motiv, həqiqətən də, xeyli maraqlıdır. Qeyd edək ki, 4 rəqəminin dünyanın dörd səmtinin üfqi simvolu olması əski türk yazılı abidələrində qeyd edilmişdir. Bəzi mənbələrə görə, dördlük – havanı, suyu, torpağı və odu simvolizə edir. (7)

Ümumiyyətlə, qədim xalçalarımızda müxtəlif simvollar öz əksini tapıb və hər biri özlüyündə semiotik izah tələb edir. Bu naxışlardan səkkizguşəli ulduz, müxtəlif formalı buta təsvirləri, üçbucaq, qarmaq, həyat ağacı, heyvan motivləri – quş, bülbül, tovuzquşu, əjdaha, qoç, ayı, dəvə və digər naxışlara rast gəlinir.

Səkkizguşəli ulduz Səlcuq mədəniyyətinin və sənətinin təməli daşır. Kvadrata dairə arasında bir forma olan səkkizbucaqlı yerlə göy arasındakı əlaqənin keçid mərhələsində simvollaşdırılır. Günəş şüaları yerə təxminən səkkiz dərəcəyə gəlib çatır və bu baxımdan səkkiz rəqəmi kosmik tarazlığı da ifadə etməkdədir.

Üçbucaq bütün həndəsi formaların arasında ən mükəmməlidir. Bundan başqa, üçbucaq möhkəmlik, dayanıqlıq, dəyişməzlik anlayışlarını ehtiva edir. Müasir elmə görə, Tanrı, insan və kainat üçlüyü bir üçbucağın küncləri kimi möhkəm əlaqəyə malikdir. Təpə nöqtəsi yuxarı baxan üçbucaq göyün, aşağı baxan üçbucaq isə yerin simvolu sayılır. Onların iç-içə keçməsi isə səmavi möcüzələrin yer üzündə ortaya çıxmasının ifadəsidir. (9)

Qarmaq evin sahəsinə, bolluq və bərəkətə işarə hesab olunur.

Həyat ağacı simvolu xalçalarda müşahidə edilən simvoldan biridir. Ağac, bitki, nəbatət türk mədəniyyətinin mühüm anlayışları-

dır. Dədə Qorqud dastanlarında rast gəldiyimiz "Qaba ağac" ifadəsi, şübhəsiz ki, oğuz-qıpçaq xalqlarının əsəri olan həyat ağacı ilə bağlıdır. Qaba ağacın kökləri yeraltı dünya və keçmiş, budaqları isə səma və gələcək anlamını verir.

Heyvan motivləri bolluq, bərəkət və güc-qüvvəti simvolizə edir. Tarixin qədim dövrlərindən bu günədək sənət abidələrinin, xalçaların üzərində rast gəlinən quş motivlərinin müxtəlif semantik mənalara malikdir. Quşların semantik mənasına ilk dəfə olaraq şumerlərin "Bilqamis" dastanında rast gəlinir. Burada quş dirilik ağacı ilə əlaqəli çıxış edərək ölməzlik simvolu qazanır. Şərq aləmində quş insanın ruhu mənasını ifadə edir. Hər bir insanın quş şəklində bir qoruyucu ruhu olduğu, ölənin insanın ruhunun göyə yüksəlib quş kimi uçuşması, biri öləndə "quş kimi uçdu getdi" tipli ifadələr hələ də xalq arasında mövcuddur. Qədim türklərin minilliklər öncə yaranıb inkişaf edən inanclarında quş təsvirləri böyük simvolik əhəmiyyət daşıyır, semantik mənada güc-qüvvəti ifadə etmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, quşların semantik mənalarda su quşlarının (xüsusilə ördək) əhəmiyyəti çox böyük olmuşdur. Suyu, həyatı təmsil edən bu quş təsvirləri həyatın yaranmasını və onun daimiliyini ifadə etmişdir. (10)

Azərbaycan ornament sənətinin ən çox yayılmış bəzək elementlərindən biri də butadır. Xalçalarımızda daha çox rast gəlinən buta elementi badamabənzər naxış növüdür. Butanın atəşpərəstlik

dövrünə məxsus bəzək forması olduğu ehtimallandır. Onu oda bənzədənlər də az deyildir. Dizayner və folklorşünas alimlər isə buta elementini müxtəlif cür izah edirlər. Çiçək ləçəyinin və sərvi ağacının sintezi kimi də qəbul edilən buta atəşpərəstlikdə həyatın və əbədiyyətin simvoludur. Diqqət etsək, görərik ki, buta həm də yaranışın ilk rüşeymini də xatırladır. Buta yaşayışın özü deməkdir. Sanki butada hər şey ardıcıl olaraq düşünüülərək bir nöqtədə birləşdirilib.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın ən qədim dekorativ tətbiqi sənət növü olan xalçaların üzərində yer alan naxışlar yalnız gözəllik məqsədi ilə deyil, eyni zamanda, gələcək nəsillərə onun alt qatında gizlənən ideyaları, düşüncələri və fikri yadigar qoymaq və çatdırmaq üçün istifadə olunub. Semiotika elminin məqsədi isə uzun tarixi yol gələn qədim xalçalarımızın üzərində həkk olunan naxışların mənalara açmaq və onların hərtərəfli izahını verməkdir. Elmin əsas prinsiplərindən biri semiotik mahiyyət daşıyan tekstlərin mahiyyətini açmaq və onlara metoforik yanaşmadır. Semiotika müəyyən mənada ağılı, düşüncənin dərəcəsini, onun həddlərini göstərən elm sahəsidir və insan psixologiyası, insan təxəyyülü ilə sıx surətdə əlaqədardır. Düşüncə olduqca vacibdir, lakin o, insan həyatına, məişətinə təsir göstərmək gücündə deyilsə, o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir.

Ədəbiyyat:

1. L.Kərimov. "Azərbaycanın naxış elementlərindən nümunələr". Bakı. Elm. 1983.
2. N.Mehdi. "Ortaçağ Azərbaycan estetik mədəniyyəti". Bakı-1986.
3. K.Tahirov. "Azərbaycan xalçası". Bakı. 2012.
4. "Umberto Eko və postmodernizm fəlsəfəsi". Bakı. Qanun. 2012.
5. F.Veyşəlli. "Semiotika". Bakı. 2010.
6. Ю.М.Лотман. "Семиосфера". 2000.
7. Тагиров.Р. "Сюжетные ковры Азербайджана". Баку. İşiq. 1988. 114 c.
8. А.Успенский. "Семиотика искусства". Москва-1995.
9. "Cümhuriyyət" qəzeti, 2015, 7 oktyabr. "Xalçalarda mövcud olan sirlə aləm".
10. "Xalça naxışlarında yaşayan ulu tariximiz". "Azərbaycan xalçaları" dərgisi, 2017, 27 yanvar.
11. <http://serqqapısı.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/2844-nakhdzh-van-n-nakh-sh-tarikhi>

Резюме

Статья посвящена происхождению, развитию и истории науки о семиотике. Семиотика, символ наиболее часто используемой терминологии в современных теоретических значениях, символизирует существование системы знаков и символов.

Ключевые слова: семиотика, система знаков, символы, семиотический анализ, элементы вышивки.

Summary

The article deals with the formation, development and historical development of Semiotics science. The semiotics of the most commonly used terminology in modern theoretical meanings are symbols. The existence of this system of signals necessitated the study of symbols and symbols.

Key words: semiotics, sign system, symbols, semiotic analysis, embroidery elements.